

Ryszard Szwed

Socjalistyczni działacze samorządowi w Drugiej Rzeczypospolitej

Polska Partia Socjalistyczna przykładała dużą wagę do spraw samorządu terytorialnego tak pod względem założeń teoretycznych, jak i działalności praktycznej. Uznawała samorząd terytorialny za filar państwa demokratycznego. Przez całe dwudziestolecie międzywojenne prowadziła wielokierunkową działalność zmierzającą do podniesienia rangi samorządu, uchwalenia przez Sejm demokratycznej, jednolitej dla całego kraju ustawy samorządowej, zwycięstwa wyborczego tam, gdzie wystawiała swoje listy, ugruntowania wpływow w radach i zarządach miejskich, przejęcia i sprawowania władzy w miastach. Stała na czele sił politycznych prowadzących walkę z rządem o zwiększenie roli i uprawnień samorządu terytorialnego w państwie.

W pierwszym etapie tworzenia się Odrodzonej Polski PPS nie posiadała szerokiego i konkretnego programu dotyczącego całej problematyki związanej z samorządem. Tak program, jak i taktyka partii kształtowały się w latach następnych.

Najwcześniej na tematy samorządowe wypowiedzieli się Adam Próchnik, Władysław Uziębło, Bronisław Siwik. Poglądy na rolę samorządu wyprowadzali z hasła „bezpośredniej walki o socjalizm”. Wypowiadali się przede wszystkim o społecznych i politycznych aspektach samorządu. Problemami ekonomicznymi zajmował się Teodor Toeplitz. Upowszechniał on dorobek socjalistów wiedeńskich, którzy opanowawszy zarząd miasta zaczęli tworzyć instytucje mające stać się niebawem wzorem dla gospodarki komunalnej. Obciążony podatkami warstwy zamożne zorganizowali wspólnie instytucje opieki społecznej. Rozwiązali także problem budownictwa mieszkaniowego, wznosząc całe nowe dzielnice mieszkaniowe zbudowane według ówczesnych najnowszych zasad.

Analizy zależności samorządu terytorialnego od państwa dokonał Stefan Luksemburg. Stwierdził, iż samorząd trzeba mocą prawa natchnąć duchem demokracji i samodzielności, a kontrola nad prawnopństwową działalnością samorządów należeć powinna wyłącznie do Trybunału Administracyjnego.

Istotny wkład w kształtowanie się poglądów na program partii w dziedzinie samorządu terytorialnego wniósł Aleksy Rzewski, pierwszy socjalistyczny prezydent Łodzi. Jego zdaniem partia powinna postępować w myśl dewizy, iż „wyzwolenie robotników musi być dziełem samych robotników. Jedną z form walki jest przejęcie władzy w mie-

ście”¹. W dyskusję nad problemami samorządowymi angażowało się wielu działaczy PPS, wśród nich Zygmunt Zaremba, który najszersze swe poglądy przedstawił w mało dzisiaj znanej pracy pt. *Demokracja społeczna. Próba wizji ustroju przejściowego* wydanej w 1934 roku pod pseudonimem Wit Smrek. Zawarł w niej zasadnicze tezy, które skrótowo przedstawiały się następująco:

- Na przestrzeni całej historii stale ścierały się ze sobą dwie przeciwstawne koncepcje rządu: demokracja i wszelkiego typu autokracja. W systemie demokratycznym czołowe miejsce zajmuje idea samorządu dla obywateli, w autokratycznym idea władzy nad obywatelem.
- Podstawowym warunkiem do wprowadzenia w życie idei samorządowej jest zwycięstwo zasad gospodarki społecznej nad gospodarką kapitalistyczną. Nierówność społeczną uważał Zaremba za główną przyczynę odsuwania obywateli od spraw publicznych.
- Samorząd terytorialny musi znacznie rozszerzyć zakres swego działania.
- Gdy zginie sprzeczność między interesami państwa i społeczeństwa, gdy odbudowane zostanie zaufanie do obywateli, wiele funkcji sprawowanych dotychczas przez państwo będzie mogło zostać przejęte przez samorząd terytorialny. Takie problemy jak: zdrowotność, higiena, komunikacja lokalna, przedsiębiorstwa użyteczności publicznej, oświata, urzędnictwo kulturalne, bezpieczeństwo publiczne itp. zdecydowanie lepiej i korzystniej dla obywateli mogą być rozwiązywane przez samorząd, aniżeli przez scentralizowane organy państwowe. W powyższych sprawach rola państwa powinna ograniczać się do koordynacji wysiłków na rzecz lepszego ich rozwiązywania.
- Fundamentem państwa demokracji społecznej, zdaniem Zaremby, jest samorząd terytorialny, samorząd instytucji społecznych i samorząd gospodarczy².

Wielu działaczy socjalistycznych uprawiających publicystykę odnosiło się także do zagadnień samorządowych. Czołowe miejsce wśród nich zajmuje Adam Próchnik, znany historyk, polityk, publicysta i samorządowiec. W kilkudziesięciu artykułach dał wyraz swoim poglądom na temat funkcjonowania rad miejskich, wyborów samorządowych, ustawy samorządowej. Często podejmował polemikę z przeciwnikami politycznymi lub uzasadniał stanowisko swojej partii w powyższych kwestiach. Najaktywniejsza działalność publicystyczna A. Próchnika w problematyce samorządowej przypada na ostatnie lata Drugiej Rzeczypospolitej. W niecałe dwa lata opublikował ponad 30 artykułów zamieszczonych przeważnie w „Robotniku”, a także w „Życiu WSM” i „Świecie”. Zawarł w nich rozważania na temat samorządu i demokracji. Samorząd zaliczył do zasadniczych podstaw systemu demokratycznego, obok parlamentu, rządu i niezależnych sądów. Upowszechniał również w swych artykułach stanowisko PPS wobec rządów komisarycznych. Na najgorszy nawet samorząd, twierdził, jest lekarstwo — nowe wybory. Rządów komisarycznych ciągnących się przez szereg lat nie jest

¹ A. Próchnik, *Bezpośrednia walka o socjalizm*, Radomsko 1920, s. 7–8; W. Uziębło, *Wspomnienia 1900–1939*, Warszawa 1965, s. 245–246; B. Siwik, *Proletariat a samorząd miejski*, „Robotnik” 15. 1. 1919, nr 14; T. Toeplitz, *Znaczenie gospodarcze samorządu miejskiego*, „Robotniczy Przegląd Gospodarczy” 1926, s. 6–7; S. Luksemburg, *Polityka państwa a polityka gminy* [w:] *Kalendarz robotniczy*, Warszawa 1923, s. 104; A. Rzewski, *Z dziejów robotniczego Magistratu m. Łodzi*, „Kalendarz Robotniczy PPS na rok 1922”, s. 188–189.

² Wit Smrek (Z. Zaremba), *Demokracja społeczna. Próba wizji ustroju przejściowego*, Warszawa 1934, s. 81–89.

w stanie usprawiedliwić. To już nie jest środek zaradczy twierdził — to jest system. Przeciwno takiemu systemowi ostro występował³.

Działacze socjalistyczni dawali wyraz swemu stanowisku w sprawach samorządowych na kongresach partii. Już na XVI Kongresie w 1919 roku (pierwszym w Odrodzonej Polsce), pomimo nagromadzenia się wielu ważnych spraw ogólnopartyjnych i ogólnonarodowych problemy wynikające z samorządu terytorialnego poruszali: Tomasz Arciszewski, Bronisław Ziemięcki oraz delegaci reprezentujący lewicę partyjną: A. Krahelski, K. Kuszel, J. Kwapiński, A. Landy i T. Żarski. Grupa radykalnych działaczy socjalistycznych stała na stanowisku przejścia gospodarki miejskiej przez Rady Delegatów Robotniczych.

Odmienne stanowisko reprezentowali zwolennicy udziału socjalistów w pracach samorządowych. Decydującą rolę odegrali socjaliści łódzcy: Julian Birenwaig, Roman Izdebski, Jan Klimaszewski, Adela Koziolkiewicz, Teofil Luboński, Bolesław Mierzwiński, Stefan Płóciennik, Franciszek Pudlarz, Stanisław Rapalski, Antoni Remiszewski, Aleksy Rzewski, Władysław Wilczyński, Andrzej Zakrzewski⁴.

Ponownie problematyka samorządowa wystąpiła na XIX Kongresie odbywającym się w Krakowie w dniach od 30 XII 1923 do 2 I 1924 roku. Celem wypracowania aktualnego stanowiska w kwestiach samorządowych Kongres wyłonił specjalną Komisję Samorządową, do której weszli: Rajmund Jaworowski, Stefan Luksemburg, Franciszek Lenk, Aleksy Bień, J. Rozenzweig, Stefan Kopciński, Władysław Uziębło, Emil Bobrowski, Maria Kelles-Krauzowa, Samuel Herstal, Bobek, Czamiecki, Kałuziński, Kempczyński, Ziółkowski. Komisja w wyżej wymienionym składzie opracowała projekt rezolucji przyjęty przez Kongres. Rezolucja wzywała do szybkiego uchwalenia ustawy samorządowej oraz zobowiązywała posłów socjalistycznych do walki o utrzymanie demokratycznych zasad w tejże ustawie⁵.

Również na kolejnych kongresach działacze samorządowi mieli okazję do omawiania problematyki samorządowej. Podstawę do dyskusji stanowiły referaty wygłaszane przez Kazimierza Pużaka — sekretarza generalnego PPS.

Dla ujednolicenia działalności samorządowej na obszarze całego kraju zgodnej z wytycznymi i polityką Polskiej Partii Socjalistycznej utworzony został Centralny Wydział Samorządowy (6 VII 1919). W jego skład weszli: Tomasz Arciszewski, Emil Bobrowski, Zygmunt Klemensiewicz, Stanisław Paliński, Aleksy Rzewski, Stefan Luksemburg, Tadeusz Szturm de Sztrem. W późniejszym czasie członkami CWS zostali: Antoni Remiszewski, Stanisław Siedlecki, Stanisław Tor. Początkowo pracom Wydziału przewodniczył główny jego organizator T. Arciszewski, faktycznie jednak kierownictwo Wydziału spoczywało w rękach urzędujących sekretarzy, którymi kolejno byli: T. Szturm de Sztrem i S. Luksemburg.

W składzie Centralnego Wydziału Samorządowego często zachodziły zmiany. W latach 1921–1923 do Wydziału wchodził: T. Arciszewski, Artur Hausner, Rajmund Jaworowski, T. Toeplitz, S. Tor. Pod koniec 1925 roku skład personalny Wydziału przedstawiał się następująco: R. Jaworowski — przewodniczący, T. Toeplitz — sekretarz oraz członkowie: E. Bobrowski, S. Gliszczyński, M. Kelles-Krauzowa, S. Kopciński, A. Pragier, L. Skarżyński, A. Szczypiorski, T. Szpotański.

³ R. Szwed, *Samorządowa działalność Adama Próchnika* [w:] *Dr Adam Próchnik 1892–1942*, Piotrków Trybunalski 1992, s. 30–32.

⁴ *XVI Kongres (Zjednoczeniowy) PPS w Krakowie w 1919 r.*, opr. A. Leinwald, W. Mroczkowski, „Z pola walki” 1960, nr 4, s. 76–127.

⁵ „Robotnik” 1 I 1924, nr 1; 2 I 1924 nr 2; 4 I 1924 nr 4.

W roku 1928 nastąpiło samorozwiązanie się Wydziału na skutek rozłamu w PPS dokonanego przez R. Jaworowskiego i jego grupy związanej z J. Piłsudskim. Na miejsce Wydziału powołano Tymczasową Komisję Samorządową w składzie: A. Bień (prezydent Sosnowca), S. Gruszczyński (prezydent Kutna), R. Jaworowski (prezes Rady Miasta Warszawy), M. Kelles-Krauzowa (ławnik Radomia), B. Ziemięcki (prezydent Łodzi), S. Zbrożyna (prezydent Płocka) oraz działacze samorządowi: A. Ciołkosz, A. Hausner, M. Nowicki, A. Pragier⁶.

Działacze samorządowi PPS spotykali się na zjazdach i konferencjach samorządowych ogólnopolskich i regionalnych. I Zjazd działaczy samorządowych PPS odbył się w Warszawie 4–5 X 1919 roku z udziałem 111 delegatów z 42 miast. Podczas obrad znawcy problematyki samorządowej wygłosili następujące referaty:

1. S. Luksemburg — *Zadania samorządu i skarbowości*,
2. W. Uziembło — *O taktyce w radach miejskich i magistratach*,
3. S. Kopciński — *Samorząd miejski a szkolnictwo*,
4. J. Klimaszewski — *Gminna polityka budowlana*,
5. A. Goldberg — *O zabudowie miast*,
6. A. Baryka — *Samorzady wobec zagadnień aprowizacyjnych*,
7. E. Bobrowski — *Ordynacja wyborcza do gmin miejskich w Małopolsce*,
8. J. Hempel — *Ruch spółdzielczy a socjalistyczni radni miejscowi*.

II Zjazd działaczy samorządowych PPS odbył się w Warszawie w dniach 7–8 XII 1924 roku. Uczestniczyło w nim 141 działaczy z 39 miast. Dyskusja skupiła się wokół wygłoszonych referatów:

1. R. Jaworowski — *O ustawach samorządowych*,
2. E. Bobrowski — *O stanie samorządu w Małopolsce*,
3. A. Pragier — *Polityka finansowa miast*,
4. T. Toeplitz — *Polityka gruntowa i mieszkaniowa*,
5. S. Luksemburg — *Organizacja i taktyka samorządu*,
6. S. Kopciński — *Oświata szkolna i pozaszkolna*.

Po wyborach samorządowych w roku 1927 władze Polskiej Partii Socjalistycznej przystąpiły do organizowania konferencji samorządowych PPS. Pierwsza z nich odbyła się w dniach 16–17 IX 1928 roku z udziałem 250 delegatów reprezentujących 115 miast. Wygłoszone zostały następujące referaty:

1. K. Pużak — *Samorząd a partia*,
2. R. Jaworowski, W. Uziembło — *Stosunek do projektu unifikacyjnej ustawy samorządowej miejskiej, wiejskiej, powiatowej i wojewódzkiej*,
3. E. Bobrowski, A. Ciołkosz — *Stosunek do projektu tymczasowego rozciągnięcia dekretu o samorządzie w b. Kongresówce na Małopolskę*,
4. B. Ziemięcki — *Najważniejsze sprawy gospodarcze i inwestycyjne samorządu i ustalenie jednolitej taktyki w ich załatwianiu*,
5. A. Pragier — *Budżet samorządów*.

Kolejne dwie konferencje poświęcone zostały problemom wynikającym z kryzysu ekonomicznego. W 1929 roku referat na temat kryzysu gospodarczego w samorządach z uwzględnieniem środków zaradczych wygłosił K. Pużak, a w 1930 roku B. Ziemięcki — finanse komunalne i kredyty; S. Rapalski — budownictwo mieszkaniowe; K. Pużak — po-

⁶ „Robotnik” 19 VIII 1919, nr 282; 17 X 1923, nr 283; 18 IX 1928, nr 261.

lityczne położenie samorządów. W 1931 roku odbyła się kolejna konferencja, na której delegaci wysłuchali referatu B. Ziemięckiego na temat ustroju samorządu⁷.

Problematyką samorządową zajmowali się posłowie PPS na forum parlamentu. Ich wysiłki skupiały się na walce o demokratyczną, najbardziej korzystną dla samorządów ustawę, jednolitą dla całego kraju. Sprawa była istotna, gdyż w Polsce obowiązywały różnorodne przepisy, w większości z czasów zaborów, zmodyfikowane po roku 1918, nie przystające do nowej rzeczywistości i oczekiwań obywateli.

Sejm Ustawodawczy (1919–1922) niewiele czasu poświęcił sprawom samorządowym. Nie były one również w centrum zainteresowania posłów socjalistycznych, którzy reformą samorządową wiązali z całokształtem zagadnień demokratyzacji ustroju państwa. Ale już w I Sejmie zwyczajnym (1922–1927) zagadnienia samorządowe stały się elementem walki politycznej wszystkich ugrupowań parlamentarnych. W sprawie opracowania i uchwalenia nowej ustawy samorządowej w imieniu Związku Polskich Posłów Socjalistycznych zabrał głos (25 VII 1923 r.) Adam Pragier zarzucając rządowi celowe opóźnianie prac nad projektami ustaw. W podobnym tonie wypowiadali się przedstawiciele ugrupowań opozycyjnych. Zmusiło to rząd do wniesienia projektów ustaw, nad którymi dyskusja rozpoczęła się w 1924 roku. W imieniu posłów socjalistycznych głos zabrał Rajmund Jaworowski. Ostro potępił pluralne prawo wyborcze, dążenie do przekazania administracji nadmiernych kompetencji w zakresie nadzoru nad działalnością samorządu. Podobne stanowisko wyraził A. Pragier w kolejnej debacie parlamentarnej (1925). Także Pragier zgłosił rezolucję, w której domagał się przeprowadzenia wyborów samorządowych w 1927 roku w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu w oparciu o demokratyczną ordynację wyborczą.

Pod koniec kadencji (1927) R. Jaworowski był posłem sprawozdawcą projektu ustawy o samorządzie miejskim. Nie doszło do jej uchwalenia ani nawet do debaty generalnej w kolejnych czytaniach, gdyż dobiegła końca kadencja Sejmu.

W kolejnym Sejmie (1928–1930) nie czekając na dyskusję nad projektami ustawy samorządowej Adam Ciołkosz zgłosił „wniosek nagły” na plenarnym posiedzeniu w sprawie zmiany ordynacji wyborczej do rad gminnych i powiatowych w Małopolsce. Uzyskawszy poparcie posłów PSL „Wyzwolenie” oraz Stronnictwa Chłopskiego opracowany został stosowny projekt ustawy, który został przedstawiony przez A. Ciołkosza (1930). Projekt został zaatakowany przez przedstawicieli rządu i posłów BBWR. Jednakże dalsze prace zostały przerwane ze względu na przedterminowe rozwiązanie Sejmu.

Sejm kadencji 1930–1935 różnił się zasadniczo od poprzednich. Obóz sanacyjny zapewnił sobie większość bezwzględną dającą możliwość uchwalenia każdej ustawy zwyczajnej. W tej sytuacji rząd zdecydował się na wniesienie własnego projektu ustawy o częściowej zmianie samorządu terytorialnego (1932). Projekt określany jako „częściowy” traktował sprawy samorządu bardzo szeroko i wnosił istotne zmiany w organizacji i działalności samorządu na całym obszarze kraju. Zasadniczymi tezami wniesionego projektu były: tzw. „odpolitycznienie” i „odpartyjnienie” samorządu, co zmierzało do podporządkowania samorządu nadzorowi sanacyjnej administracji; przedłużenie kadencji organów samorządowych do lat pięciu; podniesienie wieku wyborców; wprowadzenie wyborów po-

⁷ *Zjazd działaczy samorządowych PPS*, Warszawa 1920, s. 4, 17, 21; „Robotnik” 9 XII 1924, nr 336; 18 IX 1927, nr 256; 7 IX 1931, nr 317; *II Zjazd działaczy samorządowych PPS*, „Samorząd Miejski” 1925, z. 1, s. 72–76.

średnich i ograniczonych; możliwość wprowadzenia do samorządów administracji zawodowej. W dyskusji nad zgłoszonymi projektami ustawy z ramienia PPS wypowiedział się Aleksy Bień. Stwierdził, iż projekt legalizuje bezprawny stan, jaki nastąpił w wyniku długotrwałych rządów komisarzy. Sprzeciwił się projektowanej zasadzie wybierania zawodowych członków magistratu na lat 10, gdy kadencja rady trwać miała lat 5. Wystąpił przeciwko podniesieniu wieku wyborców. W debacie generalnej podczas drugiego czytania (13–14 II 1933) głos w imieniu posłów socjalistycznych zabrali A. Ciołkosz i A. Bień. Poddając ostrej krytyce zapisy projektowanej ustawy A. Ciołkosz stwierdził: „to nie jest ustawa samorządowa. To jest ustawa o zniszczeniu samorządu w Polsce. Pragniemy zmiany na lepsze a nie na gorsze, a ta ustawa jest przekreśleniem samorządu...”.

Zdaniem A. Bienia ustawę cechuje ogromna nienawiść i niewiara we własne społeczeństwo. Cenzus wieku odsuwa młode pokolenie od życia publicznego, a szerokie uprawnienia władzy państwowej świadczą o policyjnym charakterze państwa.

Argumentację A. Ciołkosza i A. Bienia poparł poseł socjalistyczny z Pomorza Tadeusz Matuszeski. Podczas dyskusji szczegółowej nad projektem ustawy głos zabrali posłowie socjalistyczni: A. Ciołkosz, A. Bień, S. Dubois, T. Matuszewski.

Stanowisko posłów socjalistycznych w trzecim czytaniu ustawy samorządowej przedstawił A. Ciołkosz w formie oświadczenia. Zawierało ono podsumowanie stanowiska socjalistów w sprawie ustaw samorządowych od chwili powstania niepodległego państwa oraz przypominało wnioski i projekty zgłaszane przez posłów socjalistycznych w dotychczasowych sejmach.

Mimo sprzeciwu PPS, Stronnictwa Ludowego, Narodowej Demokracji, Chrześcijańskiej Demokracji, Klubu Ukraińskiego oraz Koła Żydowskiego ustawa samorządowa została uchwalona 23 III 1933 roku w wersji przedłożonej przez władze sanacyjne⁸.

Socjalistyczni działacze samorządowi zamierzali utworzyć Socjalistyczny Związek Miast. Rychło jednak odstąpili od tego zamiaru, gdyż realizację swoich celów dostrzegli w działającym od 1917 roku Związku Miast Polskich. Wszelkierne przygotowywali się do udziału w III Zjeździe Związku Miast, który obradował w Warszawie w dniach 6–8 XII 1919 roku. Dzięki temu nadawali ton w dyskusji zjazdowej oraz zdominowali wybory do zarządu Związku. W skład jedenastoosobowego zarządu weszło siedmiu przedstawicieli PPS: E. Bobrowski, T. Arciszewski, A. Rzewski, R. Jaworowski, S. Tor, T. Toeplitz, A. Szpotański. Wśród trzech wiceprzewodniczących związku dwóch reprezentowało PPS: E. Bobrowski i A. Rzewski. Prezesem Związku został Artur Śliwiński, w przeszłości również związany z Polską Partią Socjalistyczną.

Dla wyeliminowania socjalistów z Zarządu Związku Miast Polskich zwołano już po miesiącu kolejny (IV), tym razem nadzwyczajny Zjazd (4–6 I 1920). W wyniku zjednoczenia się samorządowców z ugrupowań pravicowych doszło do całkowitej zmiany Zarządu i prezydium, z których to gremiów wyeliminowano przedstawicieli PPS.

⁸ A. Pączek, *Co robili socjaliści w Sejmie*, Warszawa 1922, s. 5–9; Sprawozdanie Związku Polskich Posłów Socjalistycznych w Sejmie Ustawodawczym RP, Sesja I. Lublin 1919, s. 28; A. Bogusławski, *Sprawy samorządowe w Sejmie* [w:] „Kalendarz Samorządowy na rok 1926”, s. 12–15; J. Kepa, *Związek Parlamentarny Polskich Socjalistów (grudzień 1922 – maj 1926)* [w:] „Z pola walki” 1981, nr 1, s. 109; Z. Piotrowski, *Socjaliści w Sejmie. Działalność ZPPS w ostatnich dwóch latach 1924–1925*, Warszawa 1926, s. 8; „Robotnik” 17 II 1927, nr 47; 31 I 1929, nr 31; 26 I 1933, nr 37; Sejm RP. Okres I. Druk Sejmowy nr 693. 2614, 2695; Okres II. Druk Sejmowy 240.

Skuteczną próbę odzyskania wpływów w Związku podjęli socjaliści w dwa lata później, na zjeździe Związku odbywającym się we Lwowie w 1922 roku. W wyniku uzgodnień zgłoszone zostały dwie komplementarne listy kandydatów do władz. Pierwszą, liczącą 12 kandydatów i tyluż zastępców, zgłosili delegaci reprezentujący Polską Partię Socjalistyczną, drugą w liczbie 18 kandydatów i tyluż zastępców — pozostali delegaci. Z listy PPS do Zarządu Związku zostali wybrani: Rajmund Jaworowski (Warszawa), Aleksy Rzewski (Łódź), Karol Popiel (Toruń), Artur Śliwiński (Warszawa), Herman Diamand (Lwów), Emil Bobrowski (Kraków), Teodor Toeplitz (Warszawa), Witold Eichler (Pabianice), Tomasz Całuń (Radom), Julian Obirek (Lwów).

Podobnie jak we Lwowie w 1922 roku, drogą uzgodnień, dokonano wyboru nowego Zarządu na Zjeździe Związku Miast Polskich w 1927 roku w Poznaniu. Do liczącego 40 osób Zarządu socjaliści wprowadzili 11 swoich przedstawicieli: Rajmunda Jaworowskiego (Warszawa), Emila Bobrowskiego (Kraków), Jana Szczyrka (Lwów), Stefana Zbrożnę (Płock), Witolda Czyżę (Wilno), Antoniego Pączka (Lublin), Aleksego Bienia (Sosnowiec), Władysława Uziembłą (Radom), Justynę Budzińską-Tylicką (Warszawa), Hersza Erlicha (Warszawa).

Z urzędu według zmienionego Statutu Związku do władz wszedł prezydent Łodzi Bronisław Ziemięcki.

Po rozłamie PPS dokonany przez grupę R. Jaworowskiego mandatów z ramienia partii w zarządzie ZMP zostali pozbawieni: R. Jaworowski, E. Bobrowski, A. Pączek, S. Zbrożyna. Na ich miejsce desygnowani zostali Stanisław Rapalski i B. Ziemięcki.

Zarząd Związku Miast Polskich po roku 1926 coraz bardziej związał się ideowo z obozem sanacyjnym. Starano się za pomocą różnych metod eliminować wpływy działaczy radykalnych, szczególnie socjalistycznych z życia Związku. Pomimo odejścia z Zarządu wielu członków przez długie lata nie wybrano nowych władz, dokonywano jedynie kooptacji desygnowanych kandydatów zatwierdzonej przez Zarząd.

Wybory odbyły się dopiero na zjeździe w 1935 roku według nowego Statutu Związku. Nowym organem kolegiальnym Związku była licząca 80 osób Rada Naczelna. Socjalistom udało się wprowadzić do niej jedynie 6 swoich przedstawicieli: A. Bienia, A. Szczerkowskiego, W. Uziembłą, Jana Stańczyka, Artura Hausnera, Romana Szczawińskiego. Nikogo natomiast nie udało się przeforsować ani do Zarządu (Komitetu Wykonawczego), ani do prezydium Związku. Wybory w 1935 roku były ostatnimi wyborami władz Związku Miast Polskich. Kolejne miały się odbyć na zjeździe w październiku 1939 roku. Zjazd ze względu na wybuch wojny nie odbył się.

Socjalistyczni samorządowcy wnieśli istotny wkład w merytoryczną działalność Związku Miast Polskich. Aktywnie pracowali w komisjach zjazdowych: w 1920 r. w komisji rozbudowy miast — T. Toeplitz; aprowizacyjnej — H. Diamand; oświaty — S. Kopciński; spraw ogólnych — A. Rzewski. Na kolejnych zjazdach T. Toeplitz kierował także pracami komisji rozbudowy miast, a S. Kopciński — komisji oświaty. Na zjeździe w 1925 roku pracami sekcji skarbowej kierował Tomasz Całuń.

Teodor Toeplitz na kilku zjazdach Związku Miast Polskich podczas obrad plenarnych wygłaszał referaty dotyczące rozbudowy miast i budownictwa komunalnego. Także kilkakrotnie podczas obrad plenarnych występowała z referatami Justyna Budzińska-Tylicka poruszająca zagadnienia związane ze zdrowiem i opieką społeczną, szczególnie nad matką i dzieckiem. Często także w sprawach oświaty mówił w przedstawionych na zjazdach referatach Stefan Kopciński.

Socjalistyczni samorządowcy na forum Związku Miast Polskich przedstawiali i broniли swoich idei samorządowych. W toczącej się dyskusji nad ustawami samorządowymi konsekwentnie opowiadali się za:

- jak najszybszym uchwaleniem jednolitej dla całej Polski ustawy o samorządzie miejskim w oparciu o demokratyczne zasady wyborcze,
- odpowiedzialnością władzy wykonawczej i zarządzającej (magistratów) przed radą miejską jako ciałem uchwałodawczym i stanowiącym,
- prawami wyborczymi dla tych, którzy zamieszkiwali w mieście 6 miesięcy,
- czynnym prawem wyborczym od lat 21,
- trzyletnią kadencją rad miejskich,
- wyborem magistratów (tak członków zawodowych, jak i niezawodowych) na okres kadencji rady miejskiej,
- przyznaniem praw wyborczych wojskowym,
- zniesieniem cenzusu wykształcenia i egzaminowania kandydatów na radnych przez komisję wyborczą.

Ponadto w swej działalności wiele uwagi poświęcali gospodarce komunalnej, opiece społecznej, bezrobociu i problemom zdrowia. Delegaci PPS na Zjeździe Miast w 1926 roku wystąpili z wnioskiem o poparcie przez miasta budowy Instytutu do Walki z Rakiem im. M. Curie-Skłodowskiej⁹.

Reprezentując Związek Miast Polskich samorządowcy socjalistyczni aktywni byli na forum międzynarodowym. Teodor Toeplitz i Tadeusz Hołówko wzięli udział w Międzynarodowym Kongresie Związku Miast odbywającym się w 1925 roku w Paryżu. Jednym z głównych referentów był T. Toeplitz, który wygłosił referat *O polityce gruntowej miast*. Również T. Toeplitz był referentem na kolejnym Międzynarodowym Kongresie w 1929 roku w Sewilli, gdzie wygłosił referat *Wyłączenie w świetle nowego prawodawstwa państw Centralnej i Wschodniej Europy*.

Związek Miast Polskich od 1925 roku należał do Międzynarodowego Związku Miast. Na zasadzie parytetu posiadał swoich przedstawicieli we władzach: Radzie Naczelnej i Zarządzie. Do Rady Naczelnej Międzynarodowego Związku Miast wchodził m.in. Tadeusz Szpotański, a do Zarządu — Teodor Toeplitz¹⁰.

Polska Partia Socjalistyczna wiele uwagi poświęcała wyborom samorządowym. W działalności władz centralnych wybory samorządowe stanowiły jeden z ważniejszych problemów, którymi zajmowała się partia. W działalności władz i organizacji terenowych był to problem najważniejszy. Wyniki wyborów były sprawdzianem siły partii, jej znaczenia i autorytetu. Stąd też terenowe organizacje PPS wiele wysiłku wkładały w przeprowadzeniu kampanii wyborczej. Wybory samorządowe wykazywały większe wpływy PPS niż wybory sejmowe. Po bojkocie przez PPS wyborów parlamentarnych, od 1935 roku wybory samorządowe były w zasadzie jedynym sprawdzianem wpływów tej partii w społeczeństwie Drugiej Rzeczypospolitej.

⁹ *Dziesięciolecie działalności Związku Miast Polskich (1917–1927)* [w:] „Samorząd Miejski”, nr 10, 1927, s. 631–656; R. Szwed, *Związek Miast Polskich 1917–1939: 1990–1994*, Poznań 1995, s. 19–40.

¹⁰ R. Ślaski, *Z Międzynarodowego Kongresu Miast w Paryżu* [w:] „Samorząd Miejski”, 1926, nr 2, s. 139–140; J. Zawadzki, *III Międzynarodowy Kongres Miast w Paryżu (28 IX – 3 X 1925)* [w:] „Samorząd Miejski”, 1925, nr 11, s. 1051–2; *Kronika Zagraniczna* [w:] „Samorząd Miejski”, 1926, nr 11, s. 717–719; *Sprawozdanie z działalności Związku Miast Polskich za rok 1932–1933* [w:] „Samorząd Miejski”, 1933, nr 14–15, s. 879.

Według niekompletnych danych w latach międzywojennych socjaliści doszli do władzy w ponad 30 miastach i utworzyli tzw. socjalistyczne lub „czerwone” magistraty. Pięciokrotnie do władzy dochodzili w Radomiu, czterokrotnie — w Łodzi i Piotrkowie Trybunalskim, trzykrotnie — w Płocku i Sosnowcu; dwukrotnie w Radomsku, Kaliszu, Żyrardowie, Dąbrowie Górniczej, Ostrowii Mazowieckiej, Nowym Dworze, Siedlcach, Borystawiu. Najdłużej socjaliści sprawowali władzę w Radomiu — 16 lat oraz Piotrkowie Trybunalskim i Łodzi po 12 lat¹¹.

Na podstawie różnorodnych źródeł dało się ustalić nazwiska działaczy socjalistycznych sprawujących funkcje prezydentów, wiceprezydentów, burmistrzów, wiceburmistrzów, przewodniczących i wiceprzewodniczących rad oraz członków magistratów. Jest to oczywiście lista niepełna, wymagająca dalszych żmudnych badań i poszukiwań oraz niejednej korekty.

Funkcje prezydenta miasta pełnili: Balicki Norbert (Łódź), Bień Aleksy (Sosnowiec), Całun Tomasz (Radom), Cieplak Zygmunt (Dąbrowa Górnicza), Fiszer Stefan (Piotrków Trybunalski), Folejewski Józef (Wilno), Foryś Ignacy (Radom), Gałaj Wawrzyniec (Suwałki), Gruszczyński Stanisław (Kutno, Tomaszów Mazowiecki), Grzeczmarowski Józef (Radom), Jabłoński Bronisław (Piotrków Trybunalski), Jarmułowicz Romuald (Częstochowa), Kubacki Ignacy (Siedlce), Kwapiński Jan (Łódź), Michalski Antoni (Płock), Orlik Zygmunt (Żyrardów), Pączek Antoni (Lublin), Rzewski Aleksy (Łódź), Seroka Władysław (Dąbrowa Górnicza), Smulski Wacław (Tomaszów Mazowiecki), Szczawiński Roman (Radom), Szmidt Kazimierz (Piotrków Trybunalski), Wallas Jan (Piotrków Trybunalski), Zbrożyna Stefan (Płock), Ziemięcki Bronisław (Łódź).

Wiceprezydentami miast byli: Biedrzycki Franciszek (Płock), Choma Stefan (Lublin), Cieplak Zygmunt (Dąbrowa Górnicza), Cupiał Jan (Dąbrowa Górnicza), Czyż Witold (Wilno), Dziuba Józef (Częstochowa), Faterson Izidor (Łódź), Fudalej Marian (Radom), Gołaj Wawrzyniec (Suwałki), Hudec Marian (Piotrków Trybunalski), Jabłoński Bronisław (Piotrków Trybunalski), Jarża Kazimierz (Sosnowiec), Mroziński Adam (Lublin), Pajdak Antoni (Kraków), Paluch Antoni (Żyrardów), Piesiewicz Franciszek (Kutno), Petrykowski Kazimierz (Tomaszów Mazowiecki), Portal Antoni (Łódź), Radomski Włodzimierz (Radom), Rapalski Stanisław (Łódź), Szewczyk Artur (Łódź), Uziębło Władysław (Radom, Lublin, Piotrków Trybunalski), Walczak Adam (Łódź), Wieliński Edmund (Łódź).

W miastach liczących do 25 tys. mieszkańców na czele samorządu stał burmistrz mając do pomocy wiceburmistrzów (zastępców burmistrza). Burmistrz stał na czele magistratu (zarządu) miasta oraz przewodniczył radzie miejskiej. Udało się ustalić nazwiska burmistrzów miast: Baca Kazimierz (Łowicz), Bobrowski Konstanty (Skarżysko Kamienna), Gałaj Wawrzyniec (Suwałki), Domański Andrzej (Nowe), Leśniewski Stanisław (Ostrowia Mazowiecka), Michalski Piotr (Gostynin), Niwiński Jan (Zduńska Wola), Pajdak Antoni (Radomsko), Pecarz Wojciech (Aleksandrów Kujawski), Starostecki Walenty (Radomsko), Zakrzewski S. (Biała Podlaska).

Stanowisko zastępcy burmistrza piastowali: Berent Stanisław (Pruszków), Czerwiński Piotr (Sochaczew, Łowicz), Drzewiecki Józef (Łowicz), Eichblatt Edward (Zduńska Wola), Koziełło Aleksander (Radomsko), Pająk Antoni (Biała), Sarankiewicz Bolesław (Radomsko).

¹¹ R. Szwed, *Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorządów terytorialnych w latach 1919–1939*. Częstochowa 1993, s. 127–130.

Do roku 1933 (tj. do czasu uchwalenia jednolitej ustawy samorządowej) w miastach wydzielonych z powiatów (powyżej 25 tys. mieszkańców) obradami rady kierował prezes lub jego zastępcy wybrani przez radę miasta.

Funkcje prezesa rady miasta pełnili: Andrzejak Edward (Łódź), Błachowski Julian (Żyrardów), Bocian Zygmunt (Kraków), Bugajski Juliusz (Częstochowa), Cupiał Jan (Dąbrowa Górnicza), Domański Anastazy (Nowe), Dzieciołowski Alfons (Tomaszów Mazowiecki), Feist Aleksander (Siedlce), Fiszer Stefan (Piotrków Trybunalski), Holcgreber Jan (Łódź), Jaworowski Rajmund (Warszawa), Głanowski Jan (Zawiercie), Jarczewski (Płock), Kelles-Krauz Stanisław (Radom), Kelles-Krauzowa Maria (Radom), Kotarski Karol (Tomaszów Mazowiecki), Kunicki Władysław (Lublin), Pawełek Adam (Sosnowiec), Próchnik Adam (Piotrków Trybunalski), Remiszewski Antoni (Łódź), Szczerkowski Antoni (Pabianice), Sztromajer Władysław (Płock), Tomorowicz Kazimierz (Lublin).

Zastępcami prezesów rad miejskich byli: Bajgelmacher Stanisław (Sosnowiec), Gnoiński Adam (Lublin), Izdebski Roman (Łódź), Jaworowski Rajmund (Warszawa), Kamiński Wojciech (Tomaszów Mazowiecki), Kępczyński Wincenty (Płock), Kunicki Władysław (Lublin), Peter Bolesław (Zawiercie), Uhtke Cezary (Sosnowiec), Zieliński Bolesław (Dąbrowa Górnicza).

Udało się ustalić kilkadziesiąt nazwisk osób, które zasiadały w magistratach (zarządach) miast pełniąc funkcję ławnika. Raz jeszcze należy poczynić zastrzeżenie, że jest to jedynie niewielka część listy, którą należy uzupełnić. Ławnikami z ramienia PPS w różnych okresach czasu lat międzywojennych byli: Andrzejczak Edward (Łódź), Baryka Antoni (Warszawa), Bąkowski Marian (Piotrków Trybunalski), Bogdal Józef (Zawiercie), Bochiński Jan (Piotrków Trybunalski), Całun Tomasz (Sosnowiec), Choma Stefan (Lublin), Ciepłak Zygmunt (Dąbrowa Górnicza), Ciesielski Julian (Radomsko), Cygankiewicz Józef (Radomsko), Ćwiek Antoni (Radom), Dąbski Jakub (Będzin), Ditrich Marcel (Tomaszów Mazowiecki), Dobrowolski Tadeusz (Sosnowiec), Dratwa Bolesław (Piotrków Trybunalski), Dziuba Józef (Częstochowa), Eberle Hieronim (Tomaszów Mazowiecki), Gajzler Roman (Piotrków Trybunalski), Grzeczmarowski Józef (Radom), Izdebski Roman (Łódź), Janik Jan (Sosnowiec), Kaffanke Waclaw (Łódź), Kaźmierczak Józef (Częstochowa), Kellez-Krauzowa Maria (Radom), Kenig Marian (Sosnowiec), Kiermas Antoni (Częstochowa), Klimaszewski Jan (Łódź), Klocman Jeremiasz (Łódź), Kon Antoni (Sosnowiec), Konopka Leon (Zawiercie), Kopciński Stefan (Łódź), Kruczkowski Bronisław (Łódź), Kubecki Ignacy (Lublin), Kurek Franciszek (Sosnowiec), Lenk Franciszek (Radomsko), Matuła Władysław (Łódź), Miklaszewski Jan (Łódź), Napieralski Antoni (Łódź), Niedźwiecki Józef (Łódź), Niemeczek Paweł (Piotrków Trybunalski), Nowakowski Seweryn (Częstochowa, Piotrków Trybunalski), Odyniec Edward (Częstochowa), Padrak Aleksander (Piotrków Trybunalski), Paliński Stanisław (Warszawa), Piotrowski Czesław (Łódź), Pokrzywiński Stanisław (Radom), Purtal Antoni (Łódź), Radziejewicz W. (Radom), Superak Piotr (Sosnowiec), Szczawiński Roman (Radom), Szyproski Adam (Dąbrowa Górnicza), Toeplitz Teodor (Warszawa), Węgorzewski Edward (Piotrków Trybunalski), Wróblewski Antoni (Radomsko).

Działalnością samorządową w różnych jej formach zajmowali się tak czołowi działacze Polskiej Partii Socjalistycznej, jak i liderzy terenowych organizacji oraz szeregowi członkowie partii. Wielu lokalnych przywódców pełniło odpowiedzialne funkcje samorządowe. Przewodniczący Okręgowego Komitetu PPS w Radomiu — Józef Grzeczmarowski został wybrany prezydentem miasta, podobnie w Łodzi — Aleksy Rżewski i w So-

snowcu — Aleksy Bień, w Żyrardowie — Edmund Orlik. Funkcję burmistrza miasta pełnili lokalni przywódcy PPS: w Radomsku — Walenty Starostecki, Gostyninie — Piotr Michalski.

Kilku socjalistycznych prezydentów było posłami na Sejm — Antoni Pączek, Władysław Uziembło, Aleksy Bień, Romuald Jarmułowicz (senator).

Na stanowisko prezydenta miasta desygnowano często znanych i doświadczonych działaczy — Norberta Barlickiego, Bronisława Ziemięckiego. Dodać wypada, iż ludzie ci, pełniąc wysokie stanowisko żyli na ogół skromnie.

Zdarzało się, iż ze względu na przymioty osobiste wybierano członków PPS na stanowisko burmistrza w tych miastach, gdzie socjaliści nie posiadali większości w radzie miejskiej. W Białej Podlaskiej burmistrem został S. Zakrzewski, w Skarżysku Kamiennym — K. Bobrowski, w Nowym na Pomorzu — A. Domański.

W miarę upływu czasu wykształcił się typ niejako zawodowego samorządowca socjalistycznego. Ludziom tym powierzano stanowisko prezydenta (burmistrza) lub zastępcy w tych miastach, gdzie zwyciężali w wyborach socjaliści, ale miejscową kadrę należało wesprzeć doświadczonymi działaczami. Do tej grupy socjalistycznych samorządowców zaliczyć należy m. in. Władysława Uziembłę, Stanisława Gruszczyńskiego, Stefana Zbrożynę, Tomasza Całunia, Bronisława Ziemięckiego.

Stanowiska samorządowe piastowali na ogół ludzie młodzi (W. Uziembło — 32, S. Leśniewski — 27, W. Starostecki — 29).

Z socjalistycznym ruchem samorządowym związali się ludzie legitymujący się wysokim cenzusem wykształcenia. Adam Próchnik pełniący funkcję przewodniczącego Rady Miejskiej w Piotrkowie Trybunalskim, był doktorem filozofii, autorem wielu nowatorskich prac historycznych. Tytuł doktora medycyny posiadał S. Kelles-Krauz — przewodniczący Rady Miasta w Radomiu, doktorem praw był burmistrz miasta Radomska — A. Pajdak, nauczycielami gimnazjalnymi: K. Szmidt — prezydent Piotrkowa i A. Folst — przewodniczący RM w Siedlcach.

Aktywna działalność partyjna i samorządowa ukształtowała wybitnych działaczy bez cenzusu wykształcenia — J. Grzeczmarowski prezydent Lublina był z zawodu garbarzem, a W. Uziembło — wiceprezydent Lublina i Piotrkowa Trybunalskiego — robotnikiem.

Wśród samorządowych działaczy PPS wyróżnić należy, choć nieliczną, ale aktywnie działającą grupę kobiet. Należały do niej: Maria Kelles-Krauzowa, lekarz medycyny, pełniła funkcję ławnika i prezesa RM w Radomiu; Leontyna Zakrzewska-Malinowska — ławnik i przewodnicząca klubu radnych PPS w Lublinie; Józefa Kunicka i Halina Wołowska — radne z Lublina; Zofia Praussowa, Konstancja Jaworowska, Stefania Gliszczyńska, Justyna Budzińska Tylicka z Warszawy; Adela Koziółkiewicz z Łodzi; Klementyna Grodzicka ze Zgierza; Olga Sacharówna z Częstochowy.

Radni PPS tworzyli na forum rady klub (frakcję) PPS, którego zadaniem była realizacja programu partii na gruncie samorządowym. Radni socjalistyczni ze swej działalności składali sprawozdania na zebraniach partyjnych oraz na zebraniach ogólnych i wiecach organizowanych przez lokalne komitety. Do tzw. więzi z masami przykładali dużą wagę sami radni oraz władze partyjne.

Dużego wsparcia radnym socjalistycznym udzielały władze centralne PPS. Szczególną troską otaczano miasta, gdzie socjaliści sprawowali władzę. Centralny Komitet Wykonawczy PPS wyznaczył tam stałych opiekunów: M. Niedziałkowski — dla Płocka, K. Pużak — dla Radomska, S. Dubois — dla Ostrowi Mazowieckiej. Najczęściej działacze

ze szczebla centralnego sprawujący opiekę kandydowali w tych okręgach na posłów do Sejmu.

Działacze socjalistyczni zwalczani byli na polu samorządowym głównie przez endecję i sanację ze względu na rywalizację we władzach miejskich oraz odmienne podejście programowe w kwestii rozwiązywania problemów gospodarki miejskiej, a przede wszystkim ze względu na różnice ideowo-polityczne tychże ugrupowań. Popierani byli natomiast przez ugrupowania demokratyczne (SD) oraz partie socjalistyczne mniejszości narodowych (Bund, Poalej Sjon, Niemiecka Socjalistyczna Partia Pracy).

Uwzględniając uwarunkowania ustrojowe, prawne, a także gospodarcze i społeczne stwierdzić należy, iż wysiłki socjalistów w pracy samorządowej dawały efekty pozytywne, choć niewspółmierne do realnych potrzeb. Szczególnie w miastach, gdzie socjaliści sprawowali władzę lub stanowili znaczniejszą siłę w radach miejskich efekty te były widoczne. Znacznie malało bezrobocie, organizowano roboty publiczne dla poszukujących pracy, obejmowano zasiłkami większą liczbę osób będących bez środków do życia, tworzone tanie lub bezpłatne kuchnie. Przedsięwzięcia te nie likwidowały problemu, wpływały jednak na jego złagodzenie. Postawa socjalistów w radach miejskich przyczyniła się do rozwoju gospodarki komunalnej. Wychodząc z założenia, iż miast powinno być największym przedsiębiorcą, radni socjalistyczni wpływali na przejmowanie przez władze samorządowe komunikacji, uruchamianie elektrowni, zakładanie cegielni itp. Starano się o to, aby praca w przedsiębiorstwach miejskich była lepiej wynagradzana. Widoczne efekty odnotowano w budownictwie mieszkaniowym dla robotników. Dbano o stan sanitarny miast, przeprowadzano kanalizację, zakładano wodociągi, parki i zieleńce. W trosce o zdrowie mieszkańców zajęto się rozwojem szpitalnictwa, organizowaniem Kas Chorych. Ogromne zasługi położyli socjaliści w dziedzinie rozwoju oświaty i kultury. Socjalistyczne samorządy w Łodzi i Piotrkowie Trybunalskim najwcześniej doprowadziły do realizacji obowiązku powszechności nauczania. Radni PPS byli inicjatorami walki z analfabetyzmem, zakładali biblioteki i kluby oświatowo-kulturalne.

Socjalistyczni działacze samorządowi w latach 1918–1939 torowali drogę postępowi i demokracji w Polsce.¹²

¹² R. Szwed, *Samorząd terytorialny w polityce i działalności PPS. 1918 – 1939*, Łódź 1989, s. 218 – 224.